

УДК 94(477)«18/...19»: 332.2
DOI: 10.31651/2413-8142-2019-21-109-114

Н. О. Пасічник

*доктор історичних наук, доцент кафедри прикладної математики, статистики та економіки
Центральноукраїнського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка*

АГРАРНЕ ПИТАННЯ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ П.П. МІГУЛІНА

Незавершеність селянської реформи 1861 р. актуалізувала аграрне питання на межі XIX–XX ст. Професор Харківського університету П.П. Мігулін (1870–1948) детально проаналізував недоліки реформи та розробив комплексну, багатofакторну програму реорганізації аграрної сфери Російської імперії, котра охоплювала фінансово-економічні, політико-правові та соціальні аспекти розв'язання аграрного питання.

Ключові слова: селянська реформа, власність на землю, оренда землі, викупні платежі, іпотечний кредит

Постановка проблеми. Цілісне і об'єктивне відтворення історичного розвитку української держави потребує переосмислення на нових методологічних засадах із урахуванням сучасних соціально-економічних пріоритетів, окремих подій, фактів нашого минулого, а також опрацювання наукової спадщини «забутих» дослідників, чії розвідки є недостатньо вивченими, проте актуальними на нинішньому етапі реформування аграрної сфери. До науковців, які комплексно розглядали соціально-економічні процеси кінця XIX – початку XX ст., а також запропонували заходи реорганізації аграрного сектору Російської імперії, належить професор Харківського та Санкт-Петербурзького університетів Петро Петрович Мігулін (1870–1948). Спадщина професора П.П. Мігуліна є корисною для вивчення й узагальнення з декількох причин. По-перше, на початку XX ст. П.П. Мігулін вважався авторитетним фахівцем із аграрного питання, оскільки був автором низки доповідей і проєктів з цієї проблематики, а також мав досвід практичної діяльності у цій сфері – і як землевласник, член партії октябристів, і як член Ради Головного управління землеустрою та землеробства. По-друге, його аналіз аграрного питання був багатofакторним і охоплював фінансово-економічні, політико-правові та соціальні аспекти аграрної політики Російської імперії. По-третє, запропоновані П.П. Мігуліним підходи й рекомендації щодо реформування аграрної сфери носили комплексний характер і стосувалися не лише сільського господарства. По-четверте, розробки П.П. Мігуліна щодо реформування аграрної сфери, котрі не втратили своєї актуальності, можуть стати у нагоді на сучасному етапі реформування відносин власності в аграрному секторі. Крім того, значна кількість наукових і науково-популярних розвідок П.П. Мігуліна може виступати джерельною базою досліджень із економічної історії імперського періоду, оскільки містять унікальні архівні матеріали.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед досліджень і публікацій з визначеної тематики виокремимо наукові розвідки, присвячені аналізу різних аспектів аграрного питання в умовах ринково-капіталістичної трансформації у 1861 – 1917 рр.

3-поміж них – праці українських науковців В.А. Смоля, О.П. Реєнта, В.М. Шевченка, де селянська реформа 1861 р. переосмислена на основі нових методологічних засадах [1–4]. У дослідженнях О.М. Дубяньського [5] та А.В. Гаврилова [6] розглянуто основні підходи представників різних верств населення тогочасного російського суспільства щодо аграрного питання як ключової, занадто політизованої проблеми протягом 1861–1917 рр. У статті А.І. Берестового [7] обґрунтовано, що в пореформений період податки з селян залишалися основним джерелом наповнення імперського бюджету, а фінансово-економічні заходи вирішення «селянського питання» (видача позик, допомога селянам у придбанні землі, переселення на нові землі тощо) не призвели до швидких змін у соціально-економічному становищі селянства [7, 32]. З вищевизначених публікацій, наукові розробки П.П. Мігуліна згадуються лише у праці О.М. Дубяньського [5, 23] при розгляді викупних платежів.

В останні десятиліття поживався інтерес до постаті та досліджень П.П. Мігуліна [8–11] у контексті розвитку університетської фінансово-правової науки й освіти. Опрацюванню наукової спадщини П.П. Мігуліна й визначенню його внеску в розвиток російської економічної думки кінця XIX – початку XX ст. Стосовно дослідження аграрних проблем присвячено дисертацію О.В. Балахоніної [12]. У ній проаналізовано соціально-економічні ідеї П.П. Мігуліна щодо реформування аграрної сфери на засадах соціальної економії. Таким чином, ідеї професора П.П. Мігуліна щодо аграрного питання в Російській імперії є малодослідженими історичною наукою й потребують додаткового вивчення й узагальнення.

Метою статті є аналіз наукових і публіцистичних напрацювань П.П. Мігуліна дожовтневого періоду, присвячених аграрному питанню в Російській імперії кінця XIX – початку XX ст. та визначення авторських підходів щодо вирішення цієї проблеми.

Виклад основного матеріалу. Дослідження професора фінансового права Харківського, а з 1911 р. – Санкт-Петербурзького університету – П.П. Мігуліна стосувалися широкого кола питань соціально-економічної історії та фінансово-економічної політики Російської імперії, основними з яких були: податково-бюджетна, грошово-кредитна політика Російської імперії та реформування аграрної сфери.

Комплексність дослідження селянської реформи. Селянська реформа 1861 р. ліквідувала кріпосницьку залежність селян, але аграрне питання не лише не було розв'язане, а й стало ключовою проблемою протягом тривалого періоду. Аграрне питання мало суспільно-політичне та соціально-економічне значення й набуло широкого обговорення на межі XIX–XX ст. У науковій спадщині П.П. Мігуліна ця проблема виходить далеко за межі розгляду кризи сільського господарства Російської імперії, розуміється як комплексне та багатofакторне питання, що охоплює широку проблематику – від конкретних причин аграрної кризи до урядової фінансово-економічної політики загалом. Професор П.П. Мігулін, аналізуючи аграрне питання, розглядає такі його складники: землеволодіння,

землекористування та право власності на землю; економіка аграрного сектору, малоземелля, поширені способи землекористування, порівняно з іншими країнами; організація механізму викупних платежів та надання державного іпотечного кредиту й страхування посівів; політика індустріалізації та її вплив на сільське господарство; соціально-економічні протиріччя між різними категоріями селян, а також між селянами й іншими соціальними групами населення; проблеми переселення селян; умови експорту сільськогосподарської продукції тощо. Навіть простий перелік основних питань, що виступали об'єктом наукових пошуків професора П.П. Мігуліна з аграрної проблематики періоду адаптації селянського господарства до ринкових умов господарювання, підтверджує системність дослідження ним цієї сфери.

Науковець відзначав, що економічна політика Російської імперії реалізується з ігноруванням інтересів населення, реальних можливостей країни і без розрахунку наслідків прийнятих рішень. Враховуючи цілковиту залежність економіки Російської імперії від продуктів землеробства (насамперед від експорту хліба), П.П. Мігулін критикував політику уряду С.Ю. Вітте, який «підкував майже суто про розвиток кам'яновугільного і металургійного виробництв, ... але ні своєї уваги, ні приливу капіталів не забезпечив у бік розвитку й поліпшення нашого землеробства, нашої сільськогосподарської промисловості. А тим часом ми тільки й живемо землеробством і тільки сільськогосподарські продукти вивозимо за кордон, сільськогосподарський клас – головний платник податків, він же і головний споживач продуктів обробної промисловості» [13, 300]. Очевидно, що пріоритетною галуззю Російської імперії П.П. Мігулін вважав сільське господарство й саме тому значну увагу в своїй дослідницькій та політичній діяльності приділяв вирішенню аграрного питання. З майже 400 науково-публіцистичних праць П.П. Мігуліна [10, 546] у значній більшості він безпосередньо чи опосередковано приділяв увагу аграрній проблематиці.

Незавершеність селянської реформи. Відправною точкою аграрного питання наприкінці XIX – на початку XX ст. професор П.П. Мігулін вважав недоліки та незавершеність селянської реформи 1861 р., в результаті якої 52 млн. або 77 % населення імперії стали власниками землі [14, 1]. До основних недоліків реформи дослідник насамперед зараховував занижену норму селянських земельних ділянок та затратні для селян викупні операції. На підтвердження ідеї щодо зниження норми земельних наділів наведемо розрахунки професора Ю.Е. Янсона, за якими в середньому наділ кожного селянина повинен бути в 8 десятин для забезпечення беззбитковості господарювання [14, 45], а в результаті реформи 83,6 % селян отримали ділянки меншого розміру [14, 210]. Недостатній розмір земельних ділянок примушував селян орендувати додаткові земельні площі, що призвело до значного зростання орендної плати за землю, котра перевищувала доходність цієї ділянки і врешті-решт – до зростання ціни землі.

Досліджуючи проблему організації механізму викупних платежів та надання державного іпотечного кредиту, П.П. Мігулін зазначав, що звільнення селян

від кріпосної залежності відбувалося шляхом купівлі ними у власність поміщицьких земель, якими оброчні селяни до цього користувалися. Сприяння уряду імперії полягало у видачі відкупних позик у розмірі близько 80 % (75 % при неповному наділі) оцінки вартості земель, що викупалися. Ці позики селянами мали бути повернуті протягом 49 років викупними платежами в розмірі 6 % з викупних позик. Поміщикам вартість землі компенсувалася відсотковими паперами на всю суму (з відрахуванням їх боргів) займами з кредитних установ [15, 244–246]. Загальна сума викупної операції сягала 1 млрд. рублів. Викуп селянами свої наділів згідно з законом був необов'язковим, а залежав від результатів взаємної домовленості селян із їхніми поміщиками (хоча поміщикам і було надано право вимагати обов'язкового викупу).

Станом на 1878 р. стало зрозумілим, що платежі селян не лише повністю покривали викупні операції, а й значно їх перевищували [15, 429–430], а тому більшості поміщиків було вигідно вимагати викуп. Таким чином, у плануванні механізму викупних платежів під час скасування кріпосного права в імперії наперед була закладена норма, що з селян бралася більше коштів, ніж необхідно було уряду для розрахунку за випущеними з метою викупу борговими зобов'язаннями. Разом із тим уряд у 1862 – 1867 рр. тричі підвищував податкове оподаткування, що давало казни додаткові мільйони рублів. Погіршення економічного становища селян було пов'язано з виплатою викупних платежів, які виникли в результаті проведення аграрної реформи. Викупні платежі перетворилися в головну статтю витрат селянства і становили 75 %, а в деяких губерніях вони доходили і до 90 % від усіх зборів, які стягувалися з сільського населення.

Найбільшою проблемою цих виплат залишалися накопичені недосплати, які уряд час від часу списував [15, 430]. Окрім них селяни змушені були виконувати ще й натуральні повинності, а також вносити мирські й земські збори. З іншого боку, поміщики отримували урядові відсоткові папери, циркуляція яких у фінансовій сфері була заблокована. Це було пов'язано з бажанням уряду не допускати такі папери на біржу, надавши можливість поміщикам витратити надані їм кредитні капітали з користю для землі [15, 250]. Вчений робить висновок, що механізм викупної операції полягав у тому, що уряд надавав кредит селянам, а поміщики, отримуючи замість готівкових коштів урядові відсоткові папери, надавали кредит уряду.

Таким чином, схвально оцінюючи селянську реформу 1861 р., П.П. Мігулін визначив окремі недоліки її проведення. Також увагу науковець приділяв таким проблемам у сільському господарстві пореформеного періоду: а) домінування екстенсивного типу землеробства та незначне поширення сільських промислів; б) високий приріст сільського населення в Російській імперії, що призвів до подрібнення земельних ділянок, зважаючи на нерозробленість спадкового права в нових умовах господарювання; в) аналіз сільськогосподарської общини з економіко-правової точки зору.

Пропозиції щодо вирішення аграрного питання. На початку XX ст. у Російській імперії аграрне питання ґрунтовно досліджувалося [16–19] та жваво дискутувалося. На основі вивчення й узагальнення

наукової спадщини професора П.П. Мігуліна визначимо основні дискусійні підходи щодо вирішення аграрного питання, на яких ґрунтуються авторські підходи, а також систематизуємо заходи, котрі автор вважає необхідними для вирішення гострої аграрної проблеми.

П.П. Мігулін розрізняв декілька основних підходів щодо вирішення цієї проблеми [20]. Прихильники першого підходу, в його інтерпретації, вимагали націоналізації усієї землі шляхом відчуження без винагороди приватних земель у державний фонд для подальшого розподілу земель у користування всім бажаним. Прибічники другого підходу вважали, що аграрної проблеми в Російській імперії не існує й аграрне питання штучно підбурюється революційною пропагандою, тому необхідно зміцнювати право приватної власності на землю, знищувати громадське землеволодіння та вдосконалювати прийом господарювання.

Вважаємо за необхідне уточнити, що П.П. Мігулін не вважав громаду анахронізмом, котра гальмує розвиток селянського господарювання на товарно-грошових засадах, а розглядав її як інститут вигідний для держави з позицій фіску. Критикував П.П. Мігулін і проект вирішення аграрного питання, запропонований конституційно-демократичною партією Думи [21], що передбачав утворення державного земельного фонду шляхом викупу приватних (неселянських) земель за ціною нижче ринкової, а потім надання цієї землі в довгострокову оренду [20, VI]. П.П. Мігулін зазначав, що цими заходами аграрне питання вирішити неможливо. Його вирішення має ґрунтуватися на таких принципах: 1) приватна власність – це основа економічного ладу й вона є недоторканою; 2) розподіл земельної власності відбувається завдяки економічним механізмам впливу (ефективна фінансова політика, оподаткування земельної ренти, земельного доходу, монопольного прибутку, спадщини тощо) [20, VII–VIII]. Необхідними правовими умовами вирішення аграрного питання дослідник вважав урегулювання земельного законодавства, орендних відносин, наслідування, переселенців та ін. [22, 23–26].

Опрацювання та узагальнення більше ніж 40 науково-публіцистичних праць П.П. Мігуліна [20–37] дозволило нам систематизувати основні заходи аграрної програми та зробити висновок, що вона була комплексною та багатofакторною. Ця програма охоплювала різноманітні соціально-економічні та правові заходи:

- врегулювання земельного законодавства та спадкового права;
- збереження приватної власності на землю; ревізія всієї наявної в імперії землі, що придатна для ведення сільського господарства та збільшення площі оброблюваних земель;
- стимулювання індивідуально-сімейного землеволодіння в сільському господарстві з метою підвищення ефективності його функціонування;
- запровадження обов'язкового страхування посівів від неврожаю;
- інтенсифікація сільськогосподарської діяльності шляхом покращення культури землеробства (меліорація, зрошення та осушення територій);
- реформування селянського та дворянського банків та заснування центрального земського

сільськогосподарського банку для надання землеробам довгострокових та короткострокових кредитів;

- створення сприятливих умов експорту сільськогосподарської продукції; організація переселення селян на малозаселені території;
- розробка системи оподаткування на основі соціальних принципів із метою зниження податкового тиску на малозабезпечених селян.

Реалізація всіх вище перелічених заходів вибудовується на науково обґрунтованій фінансовій політиці держави.

Висновки. Професор П.П. Мігулін був авторитетним фахівцем із аграрного питання, автором багатьох доповідей і проектів із цієї проблематики, а також мав досвід практичної та політико-правової діяльності у цій сфері. Сільське господарство вважав пріоритетною галуззю Російської імперії й тому значну увагу в свої дослідницькій та політичній діяльності приділяв вирішенню аграрного питання. Витоки цього питання, на думку вченого, криються у незавершеності та проблемах селянської реформи 1861 р. Опрацювання та узагальнення науково-публіцистичних праць П.П. Мігуліна дозволило систематизувати основні заходи розробленої ним аграрної програми та зробити висновок, що вона була комплексною та багатofакторною.

Список використаної літератури та джерел:

1. Реєнт О.П. До проблеми скасування кріпосного права 1861 р. / О.П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2011. – № 1. – С. 34–51.
2. Смолій В.А. Велика реформа 1861 р.: сучасне бачення. / В.А. Смолій // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2011. – Вип. XVIII. – С. 4–6.
3. Шевченко В.М. Реформи 1860–1890 рр. у Російській імперії: сучасне трактування. / В.М. Шевченко // Український історичний журнал. – 2013. – № 5. – С. 117–123.
4. Шевченко В.М. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу / В. М. Шевченко. – К., 2008. – 96 с.
5. Дубянский А.Н. Русские экономисты конца XIX – начала XX в. о влиянии крестьянской реформы 1861 г. на развитие сельского хозяйства России. / А.Н. Дубянский // Вестник СПбГУ. – Сер. 5. – 2011. – Вып 2. – С. 18–27.
6. Гаврилов А.В. Аграрный вопрос в зеркале дискуссий в дореволюционной историографии. / А.В. Гаврилов // Самарский научный вестник. – 2018. – Т. 7. – № 1 (22). – С. 225–233.
7. Берестовий А.І. Реформування системи прямого оподаткування українського селянства Російської імперії в останній третині XIX – на початку XX ст. / А.І. Берестовий // Український селянин. – 2015. – Випуск 15. – С. 30–33.
8. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: монографія / В. М. Орлик. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.
9. Дмитриев А. Л. Петр Петрович Мигулин / А. Л. Дмитриев // Очерки по истории финансовой науки: Санкт-Петербургский университет. – М.: Проспект, 2015. – С. 334–345.
10. Лушников М.В. Российская школа финансового права: портреты на фоне времени: монография / М. В. Лушников, А. М. Лушников. – Ярославль: ЯрГУ, 2013. – 640 с.
11. Пасічник Н.О. Фінансова і фінансово-правова наука і освіта в Наддніпрянській Україні в XIX – на початку XX століття / Н. О. Пасічник. – Кропивницький: Видавництво «Код», 2018. – 434 с.
12. Балахонина Е.В. Экономические воззрения

- П.П. Мигулина: автореф. дис...канд. эк. наук: 08.00.01 – экономическая теория / Е. В. Балахонова. – СПб., 2002. – 14 с.
13. Мигулин П.П. Реформа денежного обращения в России и промышленный кризис (1893–1902) / П. П. Мигулин. – Харьков, 1902. – 336 с.
14. Янсон Ю. Э Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах / Ю. Э. Янсон. – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1877. – 160 с.
15. Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1906). Опыт историко-критического обзора / П. П. Мигулин. – Харьков, 1899. – Т. I. Эпоха 1769–1886 гг. – 606 с.
16. Евреинов Г.А. Крестьянский вопрос в его современной постановке / Г. А. Евреинов. – СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1904. – 131 с.
17. Каблуков Н.А. Об условиях развития крестьянского хозяйства в России / Н. А. Каблуков. – М. Изд-во: Нобель Пресс, 1908. – 422 с.
18. Мануилов А.А. Поземельный вопрос в России. Малоземелье, дополнительный надел и аренда / А. А. Мануилов. – М.: Тип. О.Л. Сомовой, 1905. – 106 с.
19. Пестржецкий Д.И. Опыт аграрной программы / Д. И. Пестржецкий. – СПб.: Типография В. Киришаума, 1906. – 156 с.
20. Мигулин П.П. Аграрный вопрос / П. П. Мигулин. – Харьков: Тип. «Печ. Дело» кн. К.Н.Гагарина, 1906. – 172 с.
21. Мигулин П.П. Аграрный проект трудовой группы / П. П. Мигулин // Слово. – 1906. – 23 июня. – № 495. – С. 2.
22. Мигулин П.П. Возрождение России. Экономические этюды и новые проекты / П. П. Мигулин. – Харьков, 1910. – 500 с.
23. Мигулин П.П. Аграрная реформа / П. П. Мигулин // Слово. – 1906. – 2 июня. – № 479. – С. 2.
24. Мигулин П.П. Борьба с голодом и страхование от неурожая / П. П. Мигулин // Голос Земли. – 1912. – 10 января. – № 1. – С. 4.
25. Мигулин П.П. Всероссийский хлебный и мукомольный банк / П. П. Мигулин // Экономист России. – 1909. – № 41. – С. 1–3.
26. Мигулин П.П. Выкупные платежи / П. П. Мигулин. – Харьков: Тип. «Печ. Дело» кн. К.Н. Гагарина, 1904.
27. Мигулин П.П. К вопросу о земельном устройстве крестьян: Доклад, чит. на съезде делегатов «Союза 17 октября» в аграрной секции 9 октября 1906 г. / П. П. Мигулин. – М.: Типо-лит. торг. д. Е. Кудипова и А. Лезина, 1906. – 16 с.
28. Мигулин П.П. Как бороться с голодом? (К вопросу о страховании урожая) / П. П. Мигулин // Экономист России. – 1911. – № 45. – С. 3–6.
29. Мигулин П.П. Настоящее и будущее русских финансов / П. П. Мигулин. – Харьков, 1907. – 389 с.
30. Мигулин П.П. Неурожай и страхование посевов. // Новый экономист / П. П. Мигулин. – 1914. – №27–28. – С. 1–3.
31. Мигулин П.П. Основной вопрос нашего сельского хозяйства. // Экономист России / П. П. Мигулин. – 1909. – № 23. – С. 2–4.
32. Мигулин П.П. Почему для организации хлебной торговли нужен специальный банк? / П. П. Мигулин // Экономист России. – 1909. – № 37. – С. 1–4.
33. Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1906). Опыт историко-критического обзора. Т. II. Министерство И.А. Вышнеградского 1887–1892. / П. П. Мигулин – Харьков, 1900. – 576 с.
34. Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899). Опыт историко-критического обзора. Т. III. Министерство С.Ю. Витте и задачи будущего / П. П. Мигулин. – Харьков: Типолиотогр. «Печатное дело» кн. К.Н. Гагарина, 1902. – Вып. 2. Реформа денежного обращения 1896–1898 гг. и связанные с ней кредитные операции – 330 с.
35. Мигулин П.П. Хлебная монополия / П. П. Мигулин // Экономист России. – 1912. – № 19–20. – С. 1–3.
36. Мигулин П.П. Хлебный банк / П. П. Мигулин // Экономист России. – 1911. – № 23. – С. 2–3.
37. Мигулин П.П. Экономический рост русского государства за 300 лет (1613–1912) / П. П. Мигулин. – М.: Типография Т-ва И.Д. Сытина, 1913. – 234 с.

References:

1. Reient, O.P. (2011). *Do problemy skasuvannia kriposnoho prava 1861 r. [The problem of abolition of serfdom in 1861]*. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian Historical Journal)*. 1. 34–51 [in Ukrainian].
2. Smolii, V.A. (2011). *Velyka reforma 1861 r.: suchasne bachennia. [The Great Reform of 1861: A Modern Vision.]*. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. (Problems of the History of Ukraine of the XIX – early XX centuries)*. Kyiv. Issue XVIII. 4–6 [in Ukrainian].
3. Shevchenko, V.M. (2013). *Reformy 1860–1890 rr. u Rosiiskii imperii: suchasne traktuvannia [The reforms of the 1860-1890's in the Russian Empire: a modern interpretation]*. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian Historical Magazine)*. 5. 117–123 [in Ukrainian].
4. Shevchenko, V.M. (2008). *Skasuvannia kriposnoho prava u 1861 rotsi: sproba netradytsiinoho analizu [The annulment of serfdom in 1861: an attempt of non-traditional analysis]*. Kyiv [in Ukrainian].
5. Dubyanskiy, A.N. (2011). *Russkie ekonomisty kontsa XIX – nachala XX v. o vliyanii krest'yanskoy reformy 1861 g. na razvitie sel'skogo khozyaystva Rossii [The Russian economists of the late nineteenth and early twentieth centuries on the impact of the peasant reform of 1861 on the development of agriculture in Russia]*. *Vestnik SPbGU (Bulletin of St. Petersburg State University)*. Ser. 5. 2. 18–27 [in Russian].
6. Gavrilo, A.V. (2018). *Agrarnyy vopros v zerkale diskussiy v dorevolutsionnoy istoriografii [The agrarian question in the mirror of discussions of pre-revolutionary historiography]*. *Samarskiy nauchnyy vestnik (Samara Scientific News)*. 7. 1 (22). 225–233 [in Russian].
7. Berestovyi, A.I. (2015). *Reformuvannia systemy priamoho opodatkuvannia ukraïnskoho selianstva Rosiiskoi imperii v ostanii tretyi XIX – na pochatku XX st. [The reform of the system of direct taxation of the Ukrainian peasantry in the Russian Empire in the last third of the nineteenth and early twentieth centuries]*. *Ukrainskyi selianyn (Ukrainian peasant)*. 15. S. 30–33 [in Ukrainian].
8. Orlyk, V.M. (2007). *Podatkova polityka Rosiiskoi imperii v Ukraini v doreformnyi period: Monohrafiia [Tax policy of the Russian Empire in Ukraine in the pre-reform period: Monograph]*. Kirovohrad: Imeks-LTD [in Ukrainian].
9. Dmitriev, A. L. (2015). *Petr Petrovich Migulin [Petr Petrovich Migulin]*. *Ocherki po istorii finansovoy nauki: Sankt-Peterburgskiy universitet – The essays on the History of Fiscal Science: St. Petersburg State University*. Moskva: Prospekt, 334–345 [in Russian].
10. Lushnikova, M. V., Lushnikov, A. M. (2013). *Rossiyskaya shkola finansovogo prava: portrety na fone vremeni: monografiya [The Russian school of Financial Law: the portraits on the background of time: a monograph]*. Yaroslavl: YarGU [in Russian].
11. Pasichnyk, N. O. (2018). *Finanova i finansovo-pravova nauka i osvita v Naddniprianskii Ukraini v XIX – na pochatku XX stolittia [monografiya] [Financial and legal science and education in the Dnieper Ukraine in the nineteenth and early twentieth centuries [monograph]]*. Kropyvnytskyi: Vydavnytstvo «Kod» [in Ukrainian].
12. Balakhonova, E. V. (2002). *Ekonomicheskie vozzreniya P. P. Migulina. Avtoref. dis...kand. ek. nauk: 08.00.01 – ekonomicheskaya teoriya [The Economic Views of P. P. Migulin. An abstract of thesis of the candidate of sciences: 08.00.01 – economic theory]*. Sankt-Peterburg [in Russian].
13. Migulin, P. P. (1902). *Reforma denezhnogo obrashcheniya v Rossii i promyshlennyi krizis (1893–1902) [The reform of*

the monetary circulation in Russia and the industrial crisis (1893–1902)]. Kharkov [in Russian].

14. Yanson, Yu. E. (1877). *Opyt statisticheskogo issledovaniya o krest'yanskikh nadelakh i platezhakh* [The experience of a statistical study of peasant holdings and payments]. Sankt-Peterburg: Tip. M. Stasyulevicha (Typ. of M. Stasyulevich) [in Russian].

15. Migulin, P. P. (1899). *Russkiy gosudarstvennyy kredit (1769–1906). Opyt istoriko-kriticheskogo obzora. T. I. Epokha 1769–1886 gg* [The Russian state credit (1769–1906). The Experience of a historical critical review. Volume I. An Era of 1769–1886]. Kharkov [in Russian].

16. Evreinov, G.A. (1904). *Krest'yanskiy vopros v ego sovremennoy postanovke* [The peasant question in its modern formulation]. Sankt-Peterburg: Type. t-va «Obschestvennaya polza» (Public benefit). [in Russian].

17. Kablukov, N.A. (1908). *Ob usloviyakh razvitiya krest'yanskogo khozyaystva v Rossii* [On the conditions of peasant farming development in Russia]. Moskva: Izd-vo: Nobel' Press (Publishing house: Nobel Press) [in Russian].

18. Manuilov, A.A. (1905). *Pozemel'nyy vopros v Rossii. Malozemel'ye, dopolnitel'nyy nadel i arenda* [The land issue in Russia. The lack of land, additional plot and rent]. Moskva: Tip. O.L. Somvoy (Typography of O.L. Somova) [in Russian].

19. Pestrzhetskiy, D.I. (1906). *Opyt agrarnoy programmy* [The experience of the agrarian program]. Sankt-Peterburg: Tipografiya V. Kirshbauma (Printing house of V. Kirshbaum) [in Russian].

20. Migulin, P.P. (1906). *Agrarnyy vopros* [The agrarian question]. Kharkov: Typography «Pechatnoe delo» (Printed matter) of K.N. Gagarin [in Russian].

21. Migulin, P. P. (1906). *Agrarnyy proekt trudovoy gruppy* [The agricultural project of the working group]. Slovo (Word), 23 iyunya, 495, 2 [in Russian].

22. Migulin, P. P. (1910). *Vozrozhdenie Rossii* [The revival of Russia]. Ekonomicheskie etyudy i novye proekty (The economic studies and new projects). Kharkov [in Russian].

23. Migulin, P. P. (1906). *Agrarnaya reforma* [An agrarian reform]. Slovo (Word), 2 iyunya, 479, 2 [in Russian].

24. Migulin, P. P. (1912). *Bor'ba s golodom i strakhovanie ot neurozhaev* [Fighting hunger and crop failure insurance]. Golos Zemli (The Voice of the Earth), 10 yanvarya, 1 [in Russian].

25. Migulin, P. P. (1909). *Vserossiyskiy khlebnyy i mukomol'nyy bank* [All-Russian Bread and Milling Bank]. Ekonomist Rossii (Economist of Russia), 41, 1–3 [in Russian].

26. Migulin, P.P. (1904). *Vykupnye platezhi* [Redemption payments]. Kharkov: Typography «Pechatnoe delo» (Printed matter) of K.N. Gagarin [in Russian].

27. Migulin, P.P. (1906). *K voprosu o zemel'nom ustroystve krest'yan: Doklad, chit. na s"ezde delegatov «Soyuza 17 oktyabrya» v agrarnoy seksii 9 oktyabrya 1906 g.* [To the question of the land system of the peasants: Report read at the congress of the delegates of the Union of October 17 in the agrarian section on October 9, 1906]. Moskva: Typolithography trading house of E. Kudipov and A. Lezin [in Russian].

28. Migulin, P. P. (1911). *Kak borot'sya s golodom? (K voprosu o strakhovanii urozhayev)* [How to deal with hunger? (On the issue of crop insurance)]. Ekonomist Rossii (Economist of Russia), 45, 3–6 [in Russian].

29. Migulin, P. P. (1907). *Nastoyashchee i budushchee russkikh finansov* [The present and the future of the Russian finances]. Kharkov [in Russian].

30. Migulin, P. P. (1914). *Neurozhay i strakhovanie posevov* [Poor harvest and crop insurance]. Novyy ekonomist (New Economist), 27–28, 1–3 [in Russian].

31. Migulin, P. P. (1909). *Osnovnoy vopros nashego sel'skogo khozyaystva* [The main issue of our agriculture]. Ekonomist Rossii (Economist of Russia), 23, 2–4 [in Russian].

32. Migulin, P. P. (1909). *Pochemu dlya organizatsii khlebnoy trgovli nuzhen spetsial'nyy bank?* [Why do we need a special

bank for the organization of the grain trade?]. Ekonomist Rossii (Economist of Russia), 37, 1–4 [in Russian].

33. Migulin, P. P. (1900). *Russkiy gosudarstvennyy kredit (1769–1906). Opyt istoriko-kriticheskogo obzora. T. II. Ministerstvo I. A. Vyshnegradskogo 1887–1892* [Russian state credit (1769–1906). The Experience of a historical critical review. Volume II. The Ministry of I. A. Vyshnegradsky 1887–1892]. Kharkov [in Russian].

34. Migulin, P. P. (1902). *Russkiy gosudarstvennyy kredit (1769–1899). Opyt istoriko-kriticheskogo obzora. T. III. Ministerstvo S. Yu. Vitte i zadachi budushchego. Vyp. 2. Reforma denezhnogo obrashcheniya 1896–1898 gg. i svyazannye s ney kreditnyye operatsii* [Russian state credit (1769–1899). An experience of a historical critical review. Volume III. The Ministry S. Yu. Witte and the challenges of the future. Issue 2. The reform of monetary circulation in 1896–1898. and related credit operations]. Kharkov: Tipolitogr. «Pechatnoe delo» kn. K.N. Gagarina [in Russian].

35. Migulin, P. P. (1912). *Khlebnaya monopoliya* [Monopoly on bread]. Ekonomist Rossii (Economist of Russia), 19–20, 1–3 [in Russian].

36. Migulin, P. P. (1911). *Khlebnyy bank* [Bread Bank]. Ekonomist Rossii (Economist of Russia), 23, 2–3 [in Russian].

37. Migulin, P.P. (1913). *Ekonomicheskiy rost russkogo gosudarstva za 300 let (1613–1912)* [The economic growth of the Russian state over 300 years (1613–1912)]. Moskva: Typography of I.D. Sytin [in Russian].

N. Pasichnyk

AGRARIAN ISSUE IN THE SCIENTIFIC HERITAGE OF P.P. MIGULIN

Introduction. The incompleteness of the peasant reform of the 1861 actualized the agrarian question on the verge of the nineteenth and twentieth centuries. A Professor of the Kharkiv University P.P. Migulin (1870–1948) was a respected expert on the agrarian question, the author of many papers and projects on the subject and had an experience of practical, political and legal activities in this field. He considered agriculture as a priority branch of the Russian Empire and therefore paid considerable attention to its agrarian question in his research and political activities. The author's analysis of the agrarian question was multicomponent and covered the financial, economic, political, legal and social aspects of the agrarian policy of the Russian Empire. The approaches and recommendations for reforming the agrarian sphere suggested by P.P. Migulin are still relevant and can be used at the present stage of reforming property relations in the agrarian sector.

Purpose. The purpose of the article is to analyze the scientific and journalistic developments of P.P. Migulin during the pre-October period, dedicated to the agrarian question of the Russian empire in the late nineteenth and early twentieth centuries and to determinate the author's approaches of solving the agrarian problem.

Methods. In order to achieve a certain goal, in addition to the methods specific to the study of socio-economic history, special methods have been used, which are common in historical and economic research – the organizational approach and process analysis of the economy of the Russian Empire.

Results. While approving the peasant reform of 1861, P.P. Migulin defines the following main disadvantages of its implementation: undeveloped hereditary law in the new conditions of management; the size of land plots is not sufficient for sowing agriculture; excessive interest

rate on redemption transactions; high land rents and so on. Also, the scientist paid a certain attention to the following problems in agriculture of the post-reform period: a) the domination of an extensive type of agriculture and the insignificant spread of rural crafts; b) high growth of the rural population in the Russian Empire, that led to the grinding of the land due to the undeveloped hereditary law in the new economic conditions; c) analysis of the agricultural community from the economic and legal point of view; d) significant tax pressure on the peasants.

Conclusion. The agrarian issues are analyzed in more than 40 publications by the researcher. Processing and synthesising of scientific and journalistic works of P.P. Migulin allowed us to systematize the main activities of the agrarian program and conclude that it was complex and multifactorial. This program covered a variety of socio-economic and legal measures, namely: land law and inheritance law regulation; the preservation of private ownership of land; the revision of all available land in the empire suitable for agriculture and increasing the area of cultivated land; the stimulation of individual-family land tenure in agriculture in order to increase the efficiency of its functioning; introduction of compulsory crop insurance from crop failure; intensification of agricultural activity through improvement of farming conditions (reclamation, irrigation and drainage of territories); the reform of peasant and noble banks and the establishment of a central agricultural farm bank to provide long-term and short-term loans to landowners; the creation of the favorable conditions for the export of agricultural products; the organization of the resettlement of peasants to the less populated areas.

The implementation of the above measures is based on a scientifically sound financial policy of the state.

Key words: peasant reform, land ownership, land lease, redemption payments, mortgage loan, taxation.

УДК 477.4(058.244)«19–20»

DOI: 10.31651/2413-8142-2019-21-114-119

Я. Л. Платмір

аспірант кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. У РЕЦЕПЦІЇ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

У статті проаналізовано складний процес формування нових (модерних) поглядів наддніпрянської інтелігенції стосовно селянських проблем на перетині ХІХ – ХХ ст. Вивчено запропоновані наддніпрянською інтелігенцією можливі шляхи їхнього вирішення. Серед іншого, визначено чіткі позиції інтелектуальних кіл щодо розуміння селянами важливості освіти.

Ключові слова: інтелігенція, селянство, село, мова, освіта, школа, Державна Дума.

Постановка проблеми. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. українська інтелігенція вже становила окремий прошарок населення, котрий мав власне бачення суспільно-політичних процесів. З-поміж інших завдань, які ці інтелектуали ставили перед собою, було створення партійних осередків,

продукування української національної ідеї, осмислення значення селянства в процесах затребуваного часом націотворення.

До складу інтелігенції прийнято було зараховувати людей, зайнятих кваліфікованою розумовою працею, насамперед у сфері управління, матеріального виробництва, освіти, науки, культури. Також до неї належали вчителі та студентство. Представники цих професійних груп «займалися інтелектуальною діяльністю» навіть «без спеціальної освіти» [1, 4].

Згідно з першим Всеросійським переписом 1897 р., чисельність інтелігенції в Наддніпрянській Україні дорівнювало 125,8 тис. осіб. Щодо загальної кількості населення, це становило приблизно 0,5 % [1, 15]. Власне цей прошарок і мав творити нову, модерну візію багатомільйонного селянського загалу.

Формулюючи проблему дослідження, звертаємо увагу передусім на розуміння інтелігенцією соціально структурованого суспільства, селянського світу як такого, насамперед намагання з'ясувати й вказати можливі шляхи вирішення проблем самоідентифікації та освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До новітніх публікацій, дотичних до нашої теми, передусім належать праці черкаських істориків – В. Босчка, В. Лазуренка, В. Масненко, А. Морозова, С. Корновенка, Ю. Присяжнюка, Р. Орищенко, І. Фаренія. Інноваційними є також розвідки Г. Капустян, А. Киридон, О. Михайлюка, В. Нечитайла, І. Петренко, опрацьовані автором під час підготовки статті. Сукупно вони створюють широкую панораму дослідження селянської проблематики, яка охоплює різні сторони життєбуття сільської людності другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. Використовуючи отримані результати цих студій, прагнутимемо зосередити увагу на інтелектуальній минувшині, оскільки вона, по-перше, менше з'ясована, порівняно з іншими аспектами, по-друге, її залучення покликане творити досконаліші синтези українського культурного та громадсько-політичного життя означеного періоду історії.

Мета статті полягає в дослідженні рецепції Наддніпрянською інтелігенцією українського селянства кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. У «Листах з України Наддніпрянської», написаних в останнє десятиліття ХІХ ст., Б. Грінченко досить чітко окреслив своє бачення соціальної структури суспільства, якою вона сформувалася на теренах власне підросійської України: «Сумно, сумно стане тому, хто подивиться тепер по нашій Україні! Вся країна розбилася на два виразні табори – панів та мужиків, інтелігенцію та народ. Першими іменами звуть сі табори мужики, а другими – пани. Розрізнило їх багато речей: і соціальні обставини, і економічні, і просвітні. І правами, і заможністю, і просвітою (здебільшого позверховою) відрізнився пан од мужика. Та додається ще одна річ, і ся річ розрізняє їх украй: пан зрієся своєї національності» [2, 34]. Як бачимо, відомий громадсько-політичний діяч, який вважав себе учнем М. Драгоманова, звернув увагу на глибоку прірву між двома соціальними станами. Характеризуючи сільське життя, він наголошував на тому, що селянство «не має часу на роздуми над національним